

interference or repression by the USSR authorities for the members of the Comintern, he remained a highly centralized organization that was an effective and convenient tool for Soviet propaganda outside Russia.

Key words: Russia, Bolshevism, Social-Democracy, ECCI.

УДК 94(438)

Ярослав Секо

ПОЛЬСЬКИЙ РЕВІЗІОНІЗМ НА ТЛІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ПОРТРЕТА АДАМА МІХНІКА

У статті проаналізовано основні етапи розвитку польського ревізійонізму як історичного явища. Через аналіз світоглядної еволюції Адама Міхніка звернуто увагу на різні поколіннєві впливи на розвиток ревізійоністської думки. У статті розкрито основні чинники, які вплинули на формування світогляду А. Міхніка – вплив батька, університетського середовища, антисемітської кампанії. Показано яким чином події польських – жовтня 1956 р. і березня 1968 р. вплинули на його світогляд і в кінцевому випадку стали умовою відмови від комуністичної орієнтації та кроком до створення системної опозиції.

Ключові слова: А. Міхнік, ревізійонізм, покоління, жовтень 1956 р., березень 1968 р.

Звернення до теми ревізійонізму сьогодні може здатися не актуальним. Так само малоцікавими і нежиттєвими можуть виявитися дискусії між ревізійоністами і догматиками щодо соціалізму, ролі рад, місця партії, демократизації, цензури чи ще чогось. Однак, сучасна критика комунізму, яка відштовхується від практики його побудови, не враховує інтелектуальної привабливості ідеї комунізму. А саме вона лежала в основі підтримки багатьох людей, а сьогодні є постійним джерелом ностальгії за радянським часом. Справжня декомунізація можлива лише за умови подолання внутрішньої спокуси комунізму, яка не вичерпується ні люстрацією, ні демонтажем пам'ятників, ні перейменуванням символічного простору. Подолання цієї інтелектуальної спокуси комунізму, виявлення її тоталітарного потенціалу необхідне на рівні ідеї. І в цьому сенсі досвід ревізійонізму може виявитися повчальним.

Його появу неможливо зрозуміти поза інтелектуальним дискурсом країн радянського блоку. Ідеократичний характер суспільств ставив ідеологію в середину всієї системи. Загальне вивчення марксизму-ленінізму, публічне обговорення його актуальних проблем навіть при значному формалізмі, стимулювало марксистську думку. Тож очевидно, що ревізійонізм став побічним, але водночас, закономірним результатом її розвитку. Якою б цензурованою і догматично не була офіційна ідеологія, але вона не могла перешкодити появі ревізійоністських ідей.

Безперечно, палітра суспільної дискусії в тогочасній Польщі не обмежувалася виключно ревізійонізмом. У ній виразно представлені потужні течії в католицькому середовищі, а ендецький табір хоча й змістився у неопублічну площину, і живився переважно іммігрантськими впливами, притягував до себе чимало невдоволених владою людей. Усі вони мали свою історію відносин із комунізмом. Однак, виокремлюючи ревізійоністів, маю на меті показати внутрішній конфлікт, розв'язка якого вплинула на формування антисистемного опозиційного середовища.

Що таке ревізійонізм післясталінської доби достеменно сказати важко. Аналізуючи польський чи будь-який інший «ревізійонізм», потрібно пам'ятати, що маємо справу з наліпкою, накинутою партійними ортодоксами на доволі строкате інтелектуальне явище. Такий ревізійонізм не піддається чіткій класифікації, бо ніколи не представляв цілісності. Найперше, це сукупність політичних ідей, що більш-менш належали до соціалістичної традиції, але які важко було б поєднати загальним авторством або навіть загальним духом [1, с. 724].

Польський ревізійонізм 1950–1960-х рр. має декілька трактувань. Широке визначення охоплює всі ліві течії, які одразу після смертей І. Сталіна і Б. Берута в 1953 р. означили себе в якості альтернативи сталінізму. Це була спроба «вивільнитися зі сталінського корсету», яка в подальшому започаткувала відмінні традиції – людей, що упродовж наступних років діятимуть у структурах системи, та її критиків, що поступово створюють зародки опозиції, спрямованої проти системи [2, с. 59]. Вузьке розуміння відноситься до ревізійоністів виключно тих осіб, які після Жовтня 1956 р. виступили апологетами «соціалізму з людським обличчям». Розмежування в цьому середовищі здійснив В. Гомулка, що визначив суть ревізійонізму як «комплексу фальшивих і помилкових поглядів, які зводяться, по суті, до заперечення підтверджених життям, об'єктивних закономірностей суспільного розвитку, до заперечення або підриву фундаментального досвіду

революційного робітничого руху, який має загальне застосування на даному етапі історичного розвитку» [3, с. 206].

У цій статті робочим є широке визначення ревізійонізму, яке дозволяє побачити в ньому своєрідну атмосферу еволюції думки, яка від початку 1950-х рр. шукала ясності й упорядкованості, прагнула вивести комуністичну ідею з глухих лабіринтів сталінізму. При цьому, аби не зводити все воедино, у статті звернено увагу на важливу роль, яку відіграв у розвитку ревізійонізму чинник поколінь. Бо, одна річ – ревізійонізм В. Гомулки, інша – ревізійонізм Л. Колаковського, Р. Зіманди, В. Ворошильського, ще інша – ревізійонізм К. Модзелевського, Я. Куроня чи А. Міхніка. Абстрагуючись наразі від їх змістового наповнення, важливо підкреслити, що кожен із них мав свою логіку, і, значною мірою, надихався «життєвим світовідчуттям», як сказав би Х. Ортега-і-Гассет [4, с. 316], різних поколінь поляків, досвід яких увібрав різні обставини – Першої світової війни, Другої світової війни та перших повоєнних років.

Так, ревізійонізм покоління В. Гомулки продовжив комуністичні суперечки 1940-х рр. і став вдалою спробою повернення до влади політиків, які зазнали поразки у внутріпартійних баталіях після 1948 р. Такий ревізійонізм мало цікавився теоретичними питаннями, натомість давав чіткі сигнали до відмежування від зденационалізуючого впливу радянського комунізму, уніфікаційна модель якого, представлена сталінським варіантом і радянськими радниками, суперечила настроям польського суспільства. Це була своєрідна спроба вкоренити й легітимізувати комунізм у Польщі, запропонувавши «польський шлях» до соціалізму.

Повертаючись до свого «правого ухилу», за який зазнав поневірянь, В. Гомулка не збирався принципово ревізувати комуністичну доктрину, але зменшив її роль, наголосивши на чисто польських проблемах. Його головний легітимізаційний аргумент мав національний характер, і полягав у тому, що за існуючих умов тільки комуністи ефективно служать національним інтересам Польщі, і мають право на керівництво, бо змогли забезпечити незалежність і розвиток країни [5, с. 460].

Те, що цей «польський шлях» мав багато схожого зі своїм alter ego – «сталінським варіантом» побудови соціалізму, на практиці звужувало його можливості до спроби перемогти у партійній дискусії і вдовольнитися косметичними змінами. Тож не дивно, що в міру зміцнення власних позицій, В. Гомулка все більше схилився до авторитарних методів. Бо як Париж вартував меси, так і комуністична Варшава, за визначенням ІХ пленуму ЦК ПОРП (травень 1957 р.) – диктатури пролетаріату, демократичного централізму та пролетарського інтернаціоналізму.

Другий тип ревізійонізму багато в чому став продовженням соціалістичної традиції II Речі Посполитої. Такі знані постаті того часу як Марія та Станіслав Осовські, Маріан Фальський, Тадеуш Котарбінський, Марія Домбровська, Антоній Слонімський перенесли в 1950-і рр. варшавський позитивізм, дух романтизму, раціоналізм, європейськість. Вони визначили моральні стандарти «варшавської інтелігенції» та патрунували Клуб Кривого Кола в 1957–1962 рр. – інтелектуального центру польського ревізійонізму [6, с. 153].

Саме цей тип ревізійонізму став суспільним еталоном. Критикуючи у травні 1957 р. ревізійонізм, В. Гомулка назвав три прізвища, які уособлювали його різні напрямки – Р. Зіманд ототожнювався з радикальною концепцією передачі влади в руки рад на всіх рівнях і в усіх галузях як от економіка, культура чи наука; В. Ворошильський здобув визнання завдяки репортажам із Угорщини, в яких засуджувалися дії СРСР, а Л. Колаковський був одним із перших партійних філософів, які вдалися до критики марксизму [7, с. 44].

«Покоління прищавих», як зневажливо називали їх старші, пройшли складну еволюцію від віри в комунізм до тотального опору [3, с. 210]. Саме вони вивели суспільну дискусію з вузькосімейної суперечки комуністів на широке тло соціалістичної традиції, що дало змогу знову наголосити на проблемах громадянської свободи й вимогах «соціалізму з людським обличчям». Безперечно, це вело до прямого конфлікту з оновленою владою, що й стане однією з ліній суспільного дискурсу між Жовтнем 1956 р. і Березнем 1968 р.

Найпізніший призов польських ревізійоністів складали вихідці з середовища польської комуністичної еліти, молоді люди, які увійшли в дискусію Жовтня 1956 р. переважно пост-фактум. Вони успадукували комуністичний стиль мислення, яким і намагалися досягнути невідповідності суспільного розвитку ПНР високим ідеалам. Для цієї революційної молоді ревізійонізм став першим набутим критичним досвідом думки. Апелюючи до нього, молоді люди торували шлях своєму поколінню, намагаючись через мову ревізійонізму висловити свої життєві потреби. Тож самі по собі цікаві їхні рефлексії щодо ревізійонізму попередників.

Ревізійонізм був «бунтом цвіту проти коріння» [3, с. 208], – писав Адам Міхнік, син Озії Шехтера – істинно віруючого комуніста. Ключову роль у появі ревізійонізму він відвів почуттям люті на сталінську систему і сорому за власну наївність і фанатичну віру в ідеологію, яка була поєднанням абсурду з жахом [3, с. 214]. Для нього ревізійонізм – «явище польської культури», «спосіб мислення

про світ, ніж метод політичної дії» [3, с. 215], а бунт ревізіоністів проти комуністичної ортодоксії – нагадує «просвітницький заколот енциклопедистів проти церковної ортодоксії» [3, с. 212].

І якщо «коріння» витворило соціалістичний лад сталінського зразка, то ревізіонізм «цвіту» став відповіддю на нього, а також своєрідною формою дорослішання, через бунт: «Людина, яка намагається стати дорослою, – писав Яцек Куронь – старший товариш А. Міхніка, – повинна бунтувати проти існуючого світового ладу» [8, с. 48].

Тема бунту є наскрізною у розумінні витоків і розвитку ревізіонізму, тож у цій статті зроблено спробу його осмислення крізь біографію одного з чільних діячів польської антикомуністичної опозиції А. Міхніка, постать якого одночасно цікава своєю не типовістю і типовістю в межах повоєнного покоління поляків.

Не типовість полягала в тому, що на відміну більшості, яка перебувала у «зовнішній або внутрішній еміграції», або ж вимушено «колаборувала з ворогом, якого вони ненавиділи і зневажали», він належав до нечисленної групи – комуністів, у якій «з'явився шанс переставити Польщу на нові цивілізаційні рейки» [9, с. 10]. Вони народилися після Другої світової війни і ставилися до навколишньої дійсності як до чогось цілком природного, як до світу, заснованого на правді і справедливості [9, с. 9]. Тож закономірно, що першим їхнім великим відкриттям стане усвідомлення поневоленості власного розуму.

У цій вузькій вибірці А. Міхнік набуває рис типового представника покоління ревізіоністськи налаштованої молоді. А отже, можна виділити кілька тем, які притаманні індивідуальному досвіду кожного з них – належність до інтелігентської комуністичної еліти, єврейське походження, досвід університету, лінії конфлікту з владою, і на їх основі простежити розвиток ревізіоністської думки. Бо, до певної міри справедливим може вважатися твердження, що саме досвід різних поколінь був одним із чинників (але не єдиним), який надавав внутрішньої динаміки ревізіонізму, вводив нові запитання, відповіді на які визначали траєкторію розвитку.

А. Міхнік народився 1946 р. в сім'ї, яку «поєднав комунізм». Його батьки «зустрілись у лоні комуністичного руху». Але «успадкування» по обох лініях комуністичності у досвіді сина мало свої особливості. На відміну від батьків, які ставали комуністами у молодому віці, маючи певний життєвий досвід, діти «істинно віруючих» комуністів приходили до ідеології через державну виховну систему та книги. Згодом це становитиме одну з причин славнозвісного конфлікту «батьків і дітей», який матиме важливе значення для світоглядної еволюції цього покоління.

Наразі важливо відзначити, що батько А. Міхніка – Озія Шектер був ідейним комуністом, який із переконань розірвав стосунки з єврейським середовищем, наражався на небезпеки в II Речі Посполитій, змушений був як єврей і комуніст емігрувати в СРСР під час Другої світової війни. Цей досвід потенційно формував критичність до дійсності, і дозволяв О. Шектеру до кінця життя залишатися ідейним комуністом і марксистом, і при цьому мати переконання, що в СРСР і ПНР немає жодного комунізму, а є лише звичайна диктатура і деспотизм. Очевидне протиріччя розв'язувалося через досвід пристосування, бо О. Шектер не вірив у можливість політичної діяльності проти режиму. «Батько добре знав, що весь той реальний соціалізм – це велике свинство й паскудство, але водночас був абсолютно переконаний, що замах на це свинство рівнозначний самогубству» [10, с. 46], – так узагальнював позицію батька А. Міхнік.

До певної міри О. Шектера можна віднести до першого визначеного покоління ревізіоністів, яке сформувало «істинно віруючі» комуністи першої хвилі. Вони ставали комуністами не «задля грошей і керівних посад, а задля гідного життя» [9, с. 10], а отже, глибоко переживали невідповідність між ідеєю комунізму та історичними формами її втілення. І це відрізняло їх від «кар'єрних комуністів», які увійшли в ПОРП після здобуття влади, і, відкидаючи дискусію, вдовольнялися чіткими формулами. Можна сказати, що ревізіонізм став своєрідною реакцією «істинно віруючих» на кар'єризм.

Якщо діти «кар'єрних комуністів» – «золота молодь», прагматично відкидали ідеологію, формуючи інший – споживацький тип поведінки, то діти «істинно віруючих» батьків успадковували невідповідність між ідеєю і практикою, і потенційно прагнули до розв'язання суперечності. Тож у сім'ях «істинно віруючих» конфлікт батьків і дітей проявлявся найбільш виразно, адже був конфліктом ідеалістів. Діти «істинно віруючих» критикували своїх батьків за зневіру в здатності побудувати комуністичний лад, у те, що вони відмовлялися бачити в тогочасному суспільстві рух до прогресу. Протиріччям виступала дійсність, яку відкидали батьки, і приймали діти, виховані в штучному середовищі сталінської пропаганди.

Уникання О. Шектером партійної кар'єри у ПНР обурювало сина, а перший усвідомлений конфлікт відбувся в березні 1953 р. Восьмирічний Адам, зі своїми дитячими переживаннями смерті Сталіна, не міг збагнути байдужості батька, який «не поділяв жадливого розпачу» і «не прилучився до повсюдної жалоби» [10, с. 40]. Чи не звідси – його натхненність і захопленість участю в дитячо-юнацьких комуністичних організаціях? У 1957 р. Адам вступив до «червоних

скаутів», а влітку наступного року – з такими ж екзальтованими дітьми ходив по селянських обійстях, співаючи пісень російською та ідишем. Попри однозначний комуністичний шал, це була цікава організація. Достатньо сказати, що «вожатим» у ній був Яцек Куронь – ще одна цікава постать польського ревізйонізму.

Неприйняття О. Шектером режиму різко контрастувало з ідейністю сина. Батько володів сильною індивідуальністю, отож формування власної ідентичності проходило для Адама через глибокий конфлікт і бунт проти нього: «Він був для мене важливим авторитетом, але навіть коли я вважав, що він має слушність, то про всяк випадок ставив під сумнів те, що він казав» [10, с. 47]. Важливо відзначити, що поступово сприймаючи батькову критику режиму, А. Міхнік свідомо обрав іншу стратегію поведінки – опір. Різницю у виборі він пояснював через категорію порядності. Якщо батько вважав достатнім зберегти власну порядність і не чинити зла, то син прийшов до усвідомлення можливості змін поза собою, і вважав ці зміни своїм обов'язком [10, с. 81].

Входження А. Міхніка в ревізйоністський дискурс відбувалося під впливом польського Жовтня 1956 р., який став «точкою відліку в системі координат». Будучи підлітком, він не брав жодної участі у тих подіях, але подальша світоглядна еволюція неминуче впиралися в ретроспекцію того року. Ревізйонізм поставав із роздумів над дійсністю та критичного осмислення марксизму, який прагнув цю дійсність змінити. Привабливість К. Маркса як автора не заступала для читачів його творів очевидного розходження між ідеями та їх практичним утіленням у ПНР. Те, що радянська дійсність критикувалася з позицій «чистого» марксизму змушує підкреслити його інтелектуальну привабливість. Марксизм, за словами Р. Арона, став опієм для інтелектуалів, який творив сильну ілюзію можливості позитивних змін.

Очевидно, що начотництво комуністичних ідей мало спочатку бути подолане таким же досвідом активного читання критичної літератури, перш аніж життєвий досвід доведе хибність комуністичних аргументів. У віці п'ятнадцяти – шістнадцяти років А. Міхнік активно вивчав праці Л. Колаковського, «Родинну Європу» та «Здобуття влади» Ч. Мілоша, «Табір усіх святих» Т. Новаковського, Г. Герлінга-Грудзінського, «Моє життя» Л. Троцького, «Новий клас» М. Джиласа, паризький часопис «Культура» тощо [10, с. 51]. Усі ці твори залишали А. Міхніка в межах марксистської традиції, але виховували критичне ставлення до її аргументів.

У 1961 р. п'ятнадцятирічний А. Міхнік залишив «вальтерівців»* та увійшов до Клубу Кривого Кола [10, с. 70], який справедливо вважався найвпливовішим інтелектуальним центром ревізйоністів. З-поміж його майже 300 членів виділялися економісти В. Брус і Ч. Бобровський, історик А. Гейштор, публіцист С. Кіселевський, філософи Т. Котарбінський і Л. Колаковський, поет А. Слоніський. Звичайно, що в середовищі тогочасної наукової еліти Польщі А. Міхнік був слухачем, однак, ідейна спрямованість клубу значно вплинула на його світогляд.

Після закриття у 1962 р. Клубу Кривого Кола, А. Міхнік за протекцією Я. Ю. Ліпського та А. Шаффа створив Клуб шукачів контраверсій† [11, с. 688], до якого увійшло чимало учнівської молоді. На засіданнях клубу виступали тогочасні лідери опозиційної думки – З. Бауман, В. Брус, Б. Бачко, Я. Кучинський, В. Домбровський, Я. Куронь, К. Модзелевський, Я. Заблоцький, які формували культуру критичного мислення. Мова тогочасних суперечок була критичною щодо дійсності, але апелювала до соціалістичної, і, навіть, комуністичної ідеології, до символів і системи цінностей революційних лівих [10, с. 72].

Така спрямованість Клубу добре підходила його учасникам, серед яких було чимало осіб із комуністичних родин: А. Тітков – син тодішнього першого секретаря Варшавського виконкому, Ірена Грудзінська – дочка заступника міністра лісової промисловості, Ян Літинський – син заступника директора департаменту в Міністерстві транспорту, Ельжбета Светлік – дочка колишнього заступника міністра суспільної безпеки, Юзеф Блясс – син генерального директора в міністерстві фінансів, Хелена Брус – дочка заступника голови Економічної ради при Раді Міністрів, Хелена Гуральська – дочка колишнього завідувача міжнародним відділом ЦК ПОРП, Марек Боровський – син заступника головного редактора газети «Трибуна люду», Я. Кофман, Я. Грос та інші. Тож нічого дивного, що новий клуб жартома називали Клубом початкуючих ревізйоністів, а його членів відносили до «бананової молоді» [7, с. 90].

Глибинні причини бунтарства молоді проти політичного курсу ПОРП найвірогідніше заховані в феномені революції. Так, А. Камю осмислюючи розвиток революції упродовж ХХ ст. прийшов до висновку про її закінченість у «рабстві й терорі», появі, як із фашистського так і з комуністичного боку, концтаборів. Маючи свої витoki в бунті, революція у своєму завершенні відмовляється від

* вальтерівські дружини Союзу польського харцерства, які називалися на честь героя громадянської війни в Іспанії генерала К. Сверчевського – «Вальтера»

† у літературі зустрічаються інші назви – «Клуб шукачів протиріч», «Клуб шукачів суперечностей».

нього: «Кожен революціонер – водночас є бунтарем, а якщо він не є таким, то перетворюється в поліцейського і чиновника, в противника бунту. Але справжній бунтар врешті-решт неодмінно повстає проти революції» [12, с. 312]. Образ зрадженої, не доведеної до кінця революції – ось, що надихало А. Міхніка і його однодумців стати на шлях бунту. Адже в межах ревізійонізму він мислився саме як продовження справжньої революції, відсікання від неї всього бюрократичного й задогматизованого. Не випадково А. Міхнік називав ревізійонізм «ересю в межах «комуністичної Церкви», а отже парадоксальним доказом живучості марксистської віри» [3, с. 212], або ж «підсвідомою спробою укорінення комунізму в колективній свідомості» [3, с. 216].

Ревізійонізм став не просто «поверненням до джерел», а – бунтом в ім'я нової революції, і логічно припустити, що первісною метою ревізійоністів було утвердження в польському суспільстві комуністичних ідей. Польський дослідник А. Фрішке відзначає, що позитивна динаміка комунізму в перші повоєнні роки пояснювалася існуванням покоління молодих прихильників, які піддалися впливу доктрини і відчули себе «революціонерами». Вони потужно означили свою присутність у період сталінізму, але, розчарувавшись у ньому, відіграли важливу роль у розвінчуванні його міфів у першій половині п'ятдесятих років. Часткова лібералізація старої системи була на їх думку недостатньою, вони прагнули революційних змін із сумом та острахом споглядали більшість суспільства, схильну погодитися на часткові зміни [2, с. 92].

Така революційна спрямованість різко відмежовувала їх від партапарату, який прагнув закріплення своєї перемоги шляхом заключення своєрідного суспільного договору з народними масами. Цей компроміс передбачав відмову від подальшої революції при одночасному закріпленні її символіки як загальнообов'язкової. Іншими словами – і партапарат і народні маси обирали лінію пристосування. І саме проти цього бунтували ревізійоністи. Вони ставали на шлях опору не до кінця усвідомлюючи, що опір приведе їх не до світлого майбутнього, а – відмови від комунізму.

Загалом, помітність ревізійоністів на ідейному полі значною мірою залежала від того, наскільки на них звертали увагу ортодокси. Достатньо було В. Гомулці влітку 1963 р. на XIII пленумі ЦК покритикувати «Міхніковий клуб», аби на самого А. Міхніка звернули увагу, а клуб – розпустили. Щоправда, до жодних ускладнень тоді не дійшло, і наступного року А. Міхнік здійснив подорож Європою, побачити Відень, Мюнхен, Рим, Париж, Західний Берлін. Започаткувавши тоді чимало знайомств із діячами польської імміграції, зокрема з Є. Гедройцем, він повернувся до Польщі з наміром «створювати опозицію» [10, с. 88].

Ревізійоністська перспектива дозволяла А. Міхніку критикувати реальний комунізм у ім'я його принципів. Це була єдина можливість публічно висловлювати незгоду і відчувати при цьому цілковиту безпеку. А. Міхнік це пояснював просто: «Нормальна людина з нормального дому знала, коли закінчувала школу, що ті правлячі комуністи – то кати, злочинці, що вони можуть вбити, зламати життя. Це породжувало страх. А я вважав, що комуністи далекі припускають певні ідеологічні помилки, бо не надто уважно прочитали Маркса й Леніна, але це можна виправити. Достатньо їх трохи просвітити, переконати, змусити читати» [10, с. 79]. Уразливість таких аргументів очевидна, але у випадку А. Міхніка знадобилося ще кілька років, аби ілюзії розвіялися.

Після розпуску Клубу шукачів контраверсій молоді люди збиралися в приватних помешканнях, де продовжували студії над популярними книгами. Для А. Міхніка марксизм залишався «альфою і омегою», «архімедовою точкою опори», але під впливами «Політичної економії» Оскара Ланге, «Теорії розвитку капіталізму» Поля М. Свізі, «Філософських рукописів Маркса», він знаходив «відкритий марксизм», збагачений досягненнями сучасних гуманітарних наук, соціології, історії [10, с. 80].

Восени 1964 р. більшість із учасників Клубу стали студентами, а їхні зустрічі на приватних квартирах плавно перейшли в діяльність неформального товариства, яке отримало назву «командоси»*. Його активними учасниками стали А. Міхнік, Тереза Богуцька, Юзек Дайчгеванд, Марек Боровський, Севек Блюмштайн, Ірена Грудзінська, Ян Літинський та ін. [7, с. 91]. Вони ходили на офіційно організовані зустрічі членів Союзу соціалістичної молоді, і «зривали» їх незручними запитаннями: «Наші атаки були для влади особливо незручні, – згадував А. Міхнік, – адже ґрунтувалися на демократичних, а водночас лівих позиціях. Ми картали владу за цензуру та придушення свободи, а й за нерівність, привілеї та насильницький розпуск робітничих рад. Після 1956 року в наших виступах вчувалися відголоски троцькістських, кубинських або й узагалі китайських настанов. Коли постала проблема В'єтнаму, ми почали підважувати гасло про мирне співіснування» [7, с. 94].

* назва походить від сповідуваної тактики «диверсій», які нагадували дії ізраїльських спецпідрозділів у тилу арабських військ.

Така еkleктика означала лише те, що молодь активно шукала власної мови «для артикуляції свого бунту й ідентичності для своїх опозиційних постав» і вже не вдовольнялася «мовою партійного й марксистського ревізйонізму» [13, с. 170]. Певну роль у цьому пошуку відіграв Ян Юзеф Ліпський та його ідеї громадської непокори. На думку російського дослідника В. Волобуєва, «командоси» дистанціювалися від ревізйоністів, бо хоча в їх середовищі переважали лівацькі настрої, вони вже не були такими завзятими комуністами як їхні ідейні попередники. Вони не прагнули увійти в конфлікт із владою і навіть не розглядали себе як опозицію (хоча такими їх уважали опоненти із Союзу соціалістичної молоді). Режим Гомулки більшість із них вважали диктатурою, але суперечки з ним розглядали як внутрішню справу комуністів. Так само неприязно ставилися до католицької церкви як інституту неучтвa і мракобісся. Багато хто з «командосів» відзначалися увагою до проблеми незалежності Польщі, при цьому не ставлячи під сумнів прогресивне значення післявоєнної революції [7, с. 96].

Університетське середовище можна виокремити в якості ще одного чинника, який сприяв поширенню ревізйоністських ідей. Збереження традиції університетської автономії та допуск владою певного інакодумства в професійній сфері позначилися на тому, що серед викладачів Варшавського університету було чимало критично налаштованих осіб. Зміни в студентському середовищі – різке збільшення кількості студентів та усвідомлення ними своїх корпоративних інтересів і прав, також створювали принципово нову атмосферу. До того ж ці зміни були світовим феноменом. Вперше в історії людства стало модно бути молодим, і нове покоління поляків продемонструвало власну здатність до самоорганізації. Проблема була хіба-що в зростанні аполітичності, кризі великих ідеалів, відмові молоді від активного перелаштування світу та посиленні уваги до прагматичних цінностей. Але навіть за таких умов, для А. Міхніка відкривалися нові можливості щодо перетворення студентства в соціальну базу опозиційного руху.

Варшавський університет перебував у епіцентрі суспільно-політичного життя, в якому тоді жваво обговорювалися два документи – «Лист 34-х» представників інтелігенції до прем'єр-міністра Ю. Циранкевича (березень 1964 р.) та «Відкритий лист первинної парторганізації вузівської організації Союзу соціалістичної молоді» (березень 1965 р.). Перший із них був підписаний відомими діячами культури – Є. Анджеєвським, А. Важиком, М. Домбровською, А. Гейштором, С. Киселевським, Е. Липинським, Т. Котарбінським, М. Оссовською, Є. Туровичем, Я. Ю. Щепанським, М. Яструнем, і став протестом проти культурної політики влади.

Зміст другого листа, написаного Я. Куронем і К. Модзелевським, засвідчив появу радикальної течії в ревізйонізмі [2, с. 72], і стосувався безпосередньо діяльності ПОРП. Під впливом троцькістських та анархістських поглядів, а також ідей М. Джиласа, партія звинувачувалася у встановленні власної диктатури, перетворенні в бюрократичну організацію, яка розірвала зв'язок із робітничим класом. Цікаво, що вихід із цієї ситуації вбачався авторами листа через революцію [11, с. 687, 689].

Адам Міхнік прийняв дієву участь у обговоренні листів та їх поширенні, за що був затриманий і кілька місяців перебував під слідством. Під впливом Л. Колаковського і К. Модзелевського він почав називати себе соціал-демократом [10, с. 92], і, не розриваючи «марксистської пуповини», перейшов до «однозначної опозиції». Це була критика дій влади, яка велася з позиції визнання самої влади [10, с. 98]. А. Міхнік все ще був переконаний, що «соціалізм – це проект справедливого суспільства», щоправда, використовував двозначність терміна: «брав слово «соціалізм», яке вживала офіційна пропаганда, і насичував його істинними сенсами [10, с. 132].

Наступ влади на позиції ревізйоністів, зокрема виключення у листопаді 1966 р. з партії Л. Колаковського і К. Помяна, відбивався на настроях молоді. Тим більше, що супроводжувався адміністративним тиском – А. Міхніка, зокрема, тимчасово виключено з університету за організацію резонансної зустрічі з ними 21 жовтня [10, с. 116].

Згодом з'явився ще один чинник, який підважував ревізйоністську логіку – офіційний антисемітизм. Його наростання з червня 1967 р. на хвилі арабо-ізраїльської війни, оформилося в один із варіантів місцевого комунізму. Боротьба у верхівці польської влади привела до посилення «партизан» – групи очолюваної міністром внутрішніх справ М. Мочаром. Поширюючи в суспільстві патріотичні гасла, «партизани» намагалися зменшити в суспільстві віддаль між прихильниками Народної Польщі й учасниками руху Опору.

Такий симбіоз комунізму з ендецькою спадщиною міжвоєнної Польщі на ідейному рівні не був чимось несподіваним. Адже характерною рисою ідеологій є їхня плинність – здатність перебувати в парадоксальному становленні, безупинно змінювати одяг, маски чи аргументи, обмінюватися своїми ідеями [14, с. 18]. Відтак, це була чергова спроба комунізму вкоренитися в Польщі, хай навіть через «чорний хід» своїх колишніх опонентів. Ця націонал-комуністична ідеологія спрямовувалася проти «лібералів» і «космополітів», серед яких було чимало євреїв.

Опертя на польську антисемітську спадщину дозволяло «партизанам» одночасно послабити владні позиції групи Р. Замбовського і С. Сташевського, в якій було чимало поляків єврейського походження, а також консолідувати маси своєрідним еkleктичним коктейлем із популярних ендецьких гасел, і використати їх у боротьбі з католицькою групою Е. Герека [11, с. 694]. Окрім репутаційних втрат, антисемітська кампанія засвідчила, що політичний компроміс із владою практично не можливий, а ідеологічна дискусія безплідна, що протиріччя між правлячим режимом і його критиками зі сторони марксизму все більше поглиблюється. Це, в свою чергу, підштовхувало «ревізійністську» опозицію до переходу в табір непримиримих опонентів ПОРП [7, с. 107].

Антисемітська кампанія мала ще одним наслідком зневіру у інтернаціоналізмі як базовій категорії марксизму. «Інтернаціоналізм як ідея, себто наднаціональна солідарність між людьми був мені дуже близький... – зізнавався А. Міхнік. – В ті часи, наприкінці шістдесятих років, у мене склалося враження, що комунізм відмовляється від інтернаціоналістичної риторики та наближається не до патріотизму, а до націоналізму. Ту хвилю започаткувала книжка Збігнева Залуського «Сім польських смертних гріхів», через любову атаку на «Попелища» Анджея Вайди, і аж до 1968 року, коли на шкрянку більшовицького комісара комуністи почали одягати убір гусарів з-під Відня або ківер шволежерів з-під Самосьєри. Почався національний маскарад. Націоналізм став складовою комуністичної пропаганди» [10, с. 114].

Офіційний антисемітизм став сильним викликом для А. Міхніка. Тривалий час це не складало проблеми, адже попри походження він не мав єврейської ідентичності. Ізраїльська держава, яка в той час здобувала собі місце на Близькому Сході була для нього цілковитою абстракцією, «як кратер на Місяці» [10, с. 119]. Розрив із єврейством зробив ще його батько, змінивши пейси і ярмулку на «Комуністичний маніфест». Адам успадкував своєрідний типаж «польського поляка», а прізвище матері – Міхнік, дане при народженні, знімало всі можливі запитання. Але антисемітські цькування змусили замислитися щодо власної ідентичності, визначили потребу в пошуку нової польської національної традиції, а в подальшому – сприяли виробленню поглядів вільних від національних упереджень.

До того часу А. Міхнік був переконаний у вирішенні «національного питання» в Польщі, але події 1968 р. оголили «консервативний, тупий, шовіністичний, просякнутий ксенофобією» бік польської думки, який отримав своє новітнє втілення в польському комунізмі. Звідси переконаність, що «комунізм створив у Польщі свою специфічну субкультуру, осердям якої був традиційний націоналізм» [9, с. 11].

Досліджуючи витоки цього явища, А. Міхнік заглибився в ідеологію польських націонал-демократів, критичний розбір якої показав її присутність у тогочасній польській політиці: «Ендецький стиль мислення, адаптований комуністами, котрі правили Польщею, наказував пишатися національною однорідністю» [9, с. 20], а це, водночас, спонукало до витіснення з політичного життя євреїв. Не випадково, зв'язок польської ендеції з антисемітизмом стане для А. Міхніка темою численних інтелектуальних рефлексій. У «Розмові в Цитаделі» А. Міхнік писав: «у доктрині Дмовського антисемітизм слугував цементам у споруді модерної польської нації. У боротьбі з єврейською небезпекою мала куватися польська національна єдність» [15, с. 61]. При цьому поняття єврейства застосовувалося як до єврейської громадськості, так і тієї частини польської громадськості, яка не сприймала ендецького бачення польськості [15, с. 60].

У іншому місці А. Міхнік про це висловився ще категоричніше: «для такого націоналізму найбільшу небезпеку становили не євреї з польського кварталу, які ходили в халатах, носили пейси і в шабат ходили до синагоги. Для польських націоналістів найбільшу загрозу становили освічені євреї, які полонізувалися, асимілювалися, а часто навіть наворачалися в католицтво. Вони вносили до польської культури та до польського католицизму щось нове, своєрідний фермент, неспокій, елементи іншої ідентичності» [10, с. 125].

Дії влади все більше обмежували спільне поле для внутрішньої дискусії. Зі свого боку ревізійністи також прагнули остаточності при визначенні власної ролі в державі. Саме тому протести студентів проти зняття цензури вистави «Дзяди» у постановці К. Деймека стали добрим приводом для з'ясування відносин. Якщо ревізійнізм завжди позиціонував себе як члена комуністичної сім'ї, то березневі події 1968 р. перетворилися в сімейний скандал із взаємним розходженням.

Адам Міхнік стояв біля витоків протесту і був одним із організаторів демонстрації студентів 30 січня 1968 р. з приводу заборони «Дзядів». Наступного дня на зібранні «командосів» складено відповідну петицію голові Сейму, яку згодом підписало 3145 осіб і направлено [7, с. 110].

За словами А. Міхніка, у 1968 р. «Адам Міцкевич зійшов зі сцени Національного Театру і вкотре вступив на сторінки історії Польщі» [16, с. 99]. Його «Дзяди», проситані в новому контексті, водночас активували приспані в польській історії стихії ендецької Польщі та Польщі ягелонської: «Використання владою, з одного боку, ендецької риторики, а з іншого – використання

демократичною опозицією Міцкевичевих символів, означало психічний перелом у польському громадському житті. Опозиція переставала бути для влади збунтованим маргінесом, – вона ставала «ворогом народу», який заслуговує на цілковите знищення. Натомість влада переставала бути для опозиції власною, польською владою, якій слід опонувати, – вона ставала спадкоємцем російського загарбника та Новосильцева, символу царського самодержавства» [6, с. 136].

Подальші обговорення та зібрання на різних рівнях лише загострили ситуацію. «Командос» прагнули мобілізувати студентство, що зовсім не входило в інтереси старших, і навіть – створити незалежну молодіжну організацію [7, с. 113]. 6 березня А. Міхніка і Х. Шляйфера було затримання та виключено з університету. Останнє відбулося з порушенням університетської автономії, особистим розпорядженням міністра освіти*. Неповага до правил стала причиною студентського мітингу з вимогою поновлення студентів, а його розгін – резонував у інших університетах країни, а згодом доповнився участю робітників. При цьому мова йшла вже не про А. Міхніка. Палітра гасел свідчила про значно більше претензій до влади, аніж про це думали ревізіоністи. І хоча в багатьох випадках активно просувалися соціалістичні гасла, це була не більше аніж тактична поступка.

Насправді молодь розходилася з ревізіоністами, протиставляючи їх логіку вимогам покоління. Березневі події стали «повстанням покоління», яке не могло змиритися з корупцією і корумпованими цінностями правлячого класу [17, с. 123]. Очевидно, що для частини молоді орієнтиром був не споглядальний комунізм офіційної ідеології, а приклад західних країн, де вищий життєвий рівень поєднувався з широкою демократією [7, с. 117].

Не випадково, перебуваючи в епіцентрі свого покоління, А. Міхнік мусив дати собі відповідь на принципове питання: «чи то справді лише деформація слухної соціалістичної ідеї, а чи ми маємо справу з якоюсь паталогічною ідеологією? Чи весь той соціалізм не є злоякісною раковою пухлиною на європейській культурі» [10, с. 137]. Приймаючи логіку свого покоління, А. Міхнік однозначно мав розривати з ревізіонізмом.

Через арешт 21-річний А. Міхнік не приймав участі в березневих подіях. Але перебуваючи у в'язниці, мав достатньо часу для роздумів. Прочитання творів «класиків» марксизму-ленінізму на фоні відомостей про репресії влади виявилось вирішальними для перегляду власних світоглядних засад. Воно позбавило решток ілюзій та продемонстрували тоталітарну сутність системи, переконали у повній тотожності комунізму і фашизму [10, с. 54].

Водночас події останніх місяців відкривали нову перспективу, яка надавала його діяльності внутрішнього виправдання та ваги. Міцкевичеві «Дзяди» з'єднували воєдино минуле і сучасність, відкривали іншу Польщу, боротьбі за яку варто присвятити решту життя: «Там, у в'язниці на Раковецькій, «Дзяди» – оповідь про вільнюських студентів, ув'язнених за мрію про свободу, – були духовною опорою, джерелом внутрішньої сили. Вони дозволяли усвідомити власне місце в довгому ланцюзі польських поколінь, кожне з яких мусило відбутися свій страж у «фортецях і в'язницях»» [16, с. 121].

За кілька років по тому А. Міхнік напише ряд есе – «Тіні забутих предків», «Розмова у Цитаделі», «Рана на чолі Адама Міцкевича», в яких ретроспективно викладе свої ідейні злами 1968 р. З-поміж іншого, зупинюся на проведених паралелях із минулим: «Я відчув, що живу в переможеній країні, а не в державі деформованого соціалізму, як думав раніше. Нове розуміння дало мені вторгнення до Чехословаччини. Після Березня і після серпня 68-го вся польська традиція боротьби за свободу стала моєю традицією. 1968 рік – то були «Дзяди» мого покоління. В'язниця на Раковецькій стала для мене продовженням камери Конрада, а філомати виявилися старшими колегами» [10, с. 142].

Перечитування «Дзядів» давали відповідь Міхнікові щодо того «як собі радити з тираном». Альтернативами в польській історії були шлях змови (повстання), втеча (еміграція) або ж валенродизм†. Останнє – це «лестощі тирану», шлях конформізму, пошуку зручного моменту для звільнення. Перші два варіанти в умовах ПНР однозначно відкидалися, а щодо третього висловлювалося чимало зауваг. Зокрема, у «Тінях забутих предків» А. Міхнік жорстко розкритикував традицію реалізму в польському русі, представлену ендецькою ідеологією та викрив безпечки валенродизму. Побювання того, що накладена на обличчя маска стане справжнім обличчям, спонукала його знову наголосити на потребі опору, яку, в свою чергу, в польській політиці він пов'язував із постаттю Ю. Пілсудського [9, с. 16].

* попередні спроби виключення А. Міхніка з допомогою звичайних академічних процедур виявилися не ефективними.

† за іменем Конрада Валенрода – головного персонажа «Дзядів» А. Міцкевича.

Обираючи власний шлях, А. Міхнік коригував траєкторію: «урешті, залишається певна форма пристосування, яке не є ні колабораціонізмом, ні зрадою, а тривалим вибором того, що здається можливим для досягнення в конкретних обставинах поневолення» [16, с. 123].

Після березневих подій 1968 р., на думку А. Міхніка, комуністична влада втратила національну легітимність, здобуту в 1956 р. Із в'язниці у вересні 1969 р. він вийшов із переконанням, що «з цією владою нас уже ніщо не пов'язує і пов'язувати не може» [10, с. 143]. Доведений до кінця нонконформізм передбачав розрив із дитячими і юнацькими захопленнями. Ревізіонізм змінився антикомунізмом. Почуття цілковитого відчуження спонукало до опору. При цьому А. Міхнік для себе визначив стратегію боротьби, у якій конспірація і створення підпільних організацій не мають сенсу. І навпаки, «політична діяльність має сенс тоді, коли вона помітна», коли до тебе приходять однодумці і «твориться суспільний всмоктувач» [10, с. 155].

Відмова третього покоління ревізіоністів шукати «соціалізм із людським обличчям» підвела ризику під спробами ревізіонізму вписатися в систему влади. На думку А. Міхніка, це стало результатом невміння організуватися навколо жодної програми, химерності спроби модернізації марксизму та олюднення комунізму [3, с. 212]. У 1968 р. ревізіонізм засвідчив свою безпорадність, коли був атакований з двох боків – партапаратом, який після Жовтня 1956 р. прагнув стабілізації і відмежовував від себе всі альтернативи, та більшістю поляків – які були орієнтовані на пристосування до режиму, і не розуміли суті відмінностей, бо ревізіоністи користувалися мовою і цінностями партапарату.

Еволюція польської ревізіоністської думки, яка породила Жовтень 1956 р. і зайшла в тупик у Березні 1968 р., демонструє складність подолання комуністичної утопії. Слабкість ревізіонізму визначалася його не вкоріненістю в життя. Адже те, що він стверджував було нічим іншим як голою теорією. Водночас, ця затеоретизованість не перешкоджає визнанню важливої ролі, яку вона відіграла в ідейній еволюції її носіїв, для яких ревізіонізм був не позою, а – свідомою платформою, хай навіть суперечливою і недосконалою. Пошуки «істинного марксизму» – химера, тому що ніякого «істинного марксизму немає». Чим багатша будь-яка доктрина, тим більша у неї кількість історично правомірних і логічно компактних її інтерпретацій [5, с. 444]. А тому навіть шукаючи його ревізіоністи лише під іншим кутом переглядали базові формулювання, знаходили суперечності і пропонували нові шляхи їх подолання. Відтак, їхньою знахідкою виявився не «істинний», а «свій» марксизм, ознаками якого став розрив із більшовизмом, і поєднання свого туманного розуміння соціалізму з ліберально-демократичними цінностями. Марксизм став для них теорією історії і методом досліджень, а не програмою будівництва ідеального ладу [5, с. 460].

По-друге, ревізіонізм у своєму завершенні не лише відкривав тоталітарний характер комуністичного суспільства, але й, за словами Л. Колаковського, знаходив у тому ж марксовому вченні деструкцію тоталітарного проекту [3, с. 208]. А тому створював аргументи для зневірювання в комуністичній ідеї. На думку А. Міхніка, «Ідейна деструкція комунізму була справою збунтованих комуністів. Цю «церкву» могли знищити зсередини тільки єретики, але ніколи – іновірці» [3, с. 209]. Роздумуючи над тим, що давало снаги цим людям у подальшому бути послідовними у боротьбі з комунізмом, А. Міхнік підкреслював роль «вини за свою юнацьку віру» [18, с. 194]. І, відповідно, та активна участь у боротьбі проти диктатури стала своєрідною формою спокути.

Як не парадоксально, але перемогти ревізіонізм міг лише програвши. Ця поразка мала кілька наслідків. Найперше, у 1968 р. влада отримала «піррову перемогу», адже втратила підтримку інтелектуалів. По-друге, це була поразка ревізіонізму як ідеї ренесансу комунізму, яка водночас стала елементом прозріння для самих ревізіоністів, які духовно визволитися з корсету доктрини і стали першою системною опозицією до польської влади, якій все ще належало перегризти власну пуповину. І роль міхнікового покоління в цьому процесі стане визначальною.

Запропонована інтерпретація польського ревізіонізму доводить складність і тривалість подолання спокус комунізму. Ревізіоністи сповна відчули на собі його чари, але попри це зуміли розгледіти ньому і тоталітарну пастку. Вихід із неї, як виявилось, вів не до світлого майбутнього, а до прощання з утопією.

Список використаних джерел

1. Фюре Ф. Минуле однієї ілюзії. Нарис про комуністичну ідею у ХХ столітті. К.: Дух і Літера, 2007. 810 с.
2. Фрішке А. Пристосування і опір: Дослідження з історії Польщі 1945–1980 років. К.: Дух і Літера, 2017. 456 с.
3. Міхнік А. Лють і сором // Міхнік А. У пошуках свободи. Есеї про історію та політику. К.: Дух і Літера, 2009. С. 206–219.
4. Ортега-і-Гассет Х. Тема нашої доби // Ортега-і-Гассет Х. Вибрані твори. К.: Основи, 1994. С. 315–369.
5. Валіцький А. Марксизм і стрибок у царство свободи: Історія комуністичної утопії. К.: Всесвіт, 1999. 510 с.
6. Міхнік А. «Хто там назива мене відщепенцем?» // Міхнік А. У пошуках свободи. Есеї про історію та політику. К.: Дух і Літера, 2009. С. 133–166.
7. Волобуев В. Политическая оппозиция в Польше. 1956–1976. М.: Институт славяноведения РАН, 2009. 240 с.
8. Куронь Я. Поляки та українці: важкий діалог. К.: Дух і Літера, 2012. 264 с.
9. Міхнік А. Тіні забутих предків // Міхнік А. У пошуках свободи. Есеї про історію та

політику. К.: Дух і Літера, 2009. С. 9–29. 10. Міхнік А., Тішнер Ю., Жаковський Я. Розмови між паном і панотцем. К.: Дух і Літера, 2013. 624 с. 11. Польша в XX веке. Очерки политической истории / Ответственный редактор А. Носкова. М.: Индрик, 2012. 952 с. 12. Камю А. Бунтующий человек // Камю А. Бунтующий человек. М.: Политиздат, 1990. С. 119–156. 13. Міхнік А. З дефектом польськості // Міхнік А. У пошуках свободи. Есеї про історію та політику. К.: Дух і Літера, 2009. С. 167–175. 14. Єрмоленко В. Плинні ідеології. Ідеї та політика в Європі XIX–XX століть. К.: Дух і Літера, 2018. 480 с. 15. Міхнік А. Розмова в Цитаделі // Міхнік А. У пошуках свободи. Есеї про історію та політику. К.: Дух і Літера, 2009. С. 30–84. 16. Міхнік А. Рана на чолі Адама Міцкевича // Міхнік А. У пошуках свободи. Есеї про історію та політику. К.: Дух і Літера, 2009. С. 98–132. 17. Тисменяну В. Поворот у політиці: Східна Європа від Сталіна до Гавела. К.: Мегатайп, 2003. 336 с. 18. Міхнік А. Слово про Яцека: Свобода, справедливість, милосердя // Міхнік А. У пошуках свободи. Есеї про історію та політику. К.: Дух і Літера, 2009. С. 192–205.

References

1. Fiure F. Mynule odniiei iluzii. Narys pro komunistychnu ideiu u XX stolitti [The past of one illusion. An essay on the communist idea in the twentieth century]. K.: Dukh i Litera, 2007. 810 s. 2. Frishke A. Prystosuvannia i opir: Doslidzhennia z istorii Polshchi 1945–1980 rokiv [Adaptation and resistance: Research on the history of Poland from 1945–1980]. K.: Dukh i Litera, 2017. 456 s. 3. Mikhnik A. Liut i sorom [Rage and shame]. Mikhnik A. U poshukakh svobody. Esei pro istoriiu ta polityku. K.: Dukh i Litera, 2009. S. 206–219. 4. Orteha-i-Hasset Kh. Tema nashoi doby [The theme of our era]. Orteha-i-Hasset Kh. Vybrani tvory. K.: Osnovy, 1994. S. 315–369. 5. Valitskyi A. Marksyzm i strybok u tsarstvo svobody: Istoriia komunistychnoi utopii [Marxism and the jump in the realm of freedom: The history of communist utopia]. K.: Vsesvit, 1999. 510 s. 6. Mikhnik A. «Khto tam nazyva mene vidshchepentsem?» [«Who calls me a renegade?»]. Mikhnik A. U poshukakh svobody. Esei pro istoriiu ta polityku. K.: Dukh i Litera, 2009. S. 133–166. 7. Volobuev V. Politicheskaya oppozitsiya v Pol'she. 1956–1976 [Political opposition in Poland. 1956–1976]. M.: Institut slavyanovedeniya RAN, 2009. 240 s. 8. Kuron Ya. Poliaky ta ukraintsi: vazhkyi dialoh [Poles and Ukrainians: a difficult dialogue]. K.: Dukh i Litera, 2012. 264 s. 9. Mikhnik A. Tini zabutykh predkiv [Shadows of forgotten ancestors]. Mikhnik A. U poshukakh svobody. Esei pro istoriiu ta polityku. K.: Dukh i Litera, 2009. S. 9–29. 10. Mikhnik A., Tishner Yu., Zhakovskiy Ya. Rozmovy mizh panom i panottsem. K.: Dukh i Litera, 2013. 624 s. 11. Pol'sha v XX veke. Ocherki politicheskoi istorii [Poland in the twentieth century. Essays on political history] / Otvetsvennyi redaktor A. Noskova. M.: Indrik, 2012. 952 s. 12. Kamyu A. Buntuyushchii chelovek [The Rebellious Man]. Kamyu A. Buntuyushchii chelovek. M.: Politizdat, 1990. S. 119–156. 13. Mikhnik A. Z defektom polskosti [With a defect in Polishity]. Mikhnik A. U poshukakh svobody. Esei pro istoriiu ta polityku. K.: Dukh i Litera, 2009. S. 167–175. 14. Yermolenko V. Plynni ideolohii. Idei ta polityka v Yevropi XIX–XX stolit [Pliny ideologies. Ideas and politics in Europe of the nineteenth and twentieth centuries]. K.: Dukh i Litera, 2018. 480 s. 15. Mikhnik A. Rozмова v Tsyttadeli [Conversation in the Citadel]. Mikhnik A. U poshukakh svobody. Esei pro istoriiu ta polityku. K.: Dukh i Litera, 2009. S. 30–84. 16. Mikhnik A. Rana na choli Adama Mitskevycha [Rana, headed by Adam Mickiewicz]. Mikhnik A. U poshukakh svobody. Esei pro istoriiu ta polityku [In Search of Freedom. Essays about history and politics]. K.: Dukh i Litera, 2009. S. 98–132. 17. Tysmenianu V. Povорот u politytsi: Skhidna Yevropa vid Stalina do Havela [Turn in politics: Eastern Europe from Stalin to Havel]. K.: Mehataip, 2003. 336 s. 18. Mikhnik A. Slovo pro Yatseka: Svoboda, spravedlyvist, myloserdia [The Word of Jacek: Freedom, Justice, Mercy]. Mikhnik A. U poshukakh svobody. Esei pro istoriiu ta polityku. K.: Dukh i Litera, 2009. S. 192–205.

Yaroslav Seko

POLISH REVISIONISM FOR INTELLECTUAL PORTRAIT OF ADAM MICHNIK

The article analyzes the main stages of the development of Polish revisionism as a historical phenomenon. Through an analysis of the ideological evolution of Adam Michnik, attention was drawn to the various generational influences on the development of revisionist thought. The article reveals the main factors that influenced the formation of the outlook A. Michnik – the influence of his father, the university environment, anti-Semitic campaign. It is shown how the events of the Polish October 1956 and March 1968 influenced his outlook and, eventually, became a condition for the rejection of communist orientation and the step towards the creation of a systemic opposition.

Key words: A. Michnik, revisionism, generation, October 1956, March 1968.